

Olga Kunst-Gnamuš

Pedagoški inštitut Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani

UDK 801.73:808.63-7

PREDMET, NALOGE IN METODE PRAGMATIČNE RAZISKAVE BESEDILA

Temeljna teza tega prispevka je, da med jezikovno vzgojo in dejansko rabo še vedno zeva razpoka. V naši zavesti in v šoli jezik živi predvsem kot slovnica ali kvečjemu kot sestav jezikovnih znamenj z dogovorjenimi pomeni, v življenju pa je sredstvo družbenega delovanja: sredstvo vplivanja na sogovorca, opisovanja in razlaganja predmetnega sveta, izražanja doživetij, z jezikom prosimo, prepričujemo, ukazujemo, svetujemo, spodbujamo, žalimo, hvalimo, razlagamo, definiramo, dokazujemo. Postavlja se vprašanje, ali te in druge postopke obvladamo in če jih ne, pri katerem predmetu je treba to popraviti. Nedvomno pri slovenskem jeziku. Del teh nalog res opravljamo pri sporočanju. Toda poti od jezika prek besedila do sporočila sistemsko niso opisane. Oba nakazana primanjkljaja poskuša odpraviti sodobna jezikoslovna smer pragmalingvistika kot sestavina pragmatičnih družbenih raziskav.

Ta prispevek gradim na podmeni, da ni pomemben samo rezultat spoznavanja, ampak spoznavna pot sama. Zato ne bom prikazala ugotovitev pragmatičnih raziskav jezika sintetično (tudi če bi hotela, bi tega ne mogla storiti, kajti sinteze še vedno nimamo), ampak se bomo morali do njih dokopati z razčlenbo zgledov. Zgledi so res tipični, vendar to ne pomeni, da tudi izjemni. So le značilni predstavniki množice podobnih zgledov. Izbiro sem opravljala po merilu ponazorljivosti in prepričljivosti. Z razčlenbo teh zgledov bom skušala podpreti naslednje trditve:

- da poleg slovničnih in pomenskih napak obstajajo tudi pragmatične napake; vsaj te nas zavezujejo k učenju pragmatike v šoli;
- da za sporazumevanje ne zadošča, da znamo oblikovati slovnično in pomensko neoporečna besedila, ker so ta pogosto le sredstvo sporazumevanja, ne pa tudi namen;
- pri sporazumevanju dobesedno pomensko razlago sprevrčamo v razsežnost družbenih motivov in namenov;
- da se medosebno družbeno razmerje ne preseljuje v vsebino sporočenega, v pomen znamenjuočega, ampak se izraža prek izbire izraza.

Zato s stališča pragmatičnih raziskav jezik ni samo sestav jezikovnih znamenj, ampak družbeno občutljiv sestav izbirnih izraznih sredstev.

Tu je le nekaj temeljnih podmen, druge bomo še razvili. Sedaj pa k razčlenbi zgledov.

1. Od dobesednega pomena k sporočenemu pomenu (smislu ali sporočilu)

1.1 Vzemimo preprosto besedilo:

To je velik osel.

Mimo okoliščin (konteksta) izrekanja ne moremo vedeti, kaj to besedilo sporoča, čeprav vemo, kaj pomenijo v besedilo zajete besede, in obvladamo skladenjski vzorec. Mogoči sta najmanj dve razlagi:

a) Odrasli kaže majhnemu otroku osla, ki ga ta prvič vidi in mu razlaga To je o s e l. V tem primeru se dobessedni pomen in sporočeni pomen skladata. Merilo razlage je sklad je med izrečenim in dejanskim.

b) V drugi okoliščini sporočevalec označi koga za neumnega, tako da ga poimenuje z besedo o s e l. Naš zgled ponazarja,

– da za razumevanje ne zadošča razumevanje dobessednih pomenov izrečenega;

– da se dobessedni in sporočeni pomen ne skladata. V našem zgledu je treba dobessedno pomensko razlago zavreči;

– da iz dobessednega pomena lahko sklepamo na sporočeni pomen le, če poznamo/upoštevamo okoliščine, v katerih je bila poved izrečena.

Razmerja besedilo – okoliščine ne raziskuje niti pomenoslovje. To je predmet pragmatičnih raziskav jezika.

1.2 Preučimo preprost dvogovor med očetom in hčerko:

H: Očka, mamica pravi, da me nimaš rad.

B: Saj vendar veš, da te mamica samo draži.

Sama razsodi, ali je res, kar pravi.

Ta pogovor razkrije, da ima sporočilo dve razsežnosti: vsebinsko (dobessedno sporočilo povedi Očka te nima rad) in medosebno, vplivajsko: mamica te draži. Njuno razmerje lahko opišemo tako: Mama je izrekla besedilo Očka te nima rad z namenom, da bi pri hčerki dosegla učinek, da bi ji nagajala. Namen sporočila je bil nagajanje, sredstvo za doseg tega namena pa izrečeno besedilo in njegov dobessedni pomen. Dobessedni pomen izrečenega je sredstvo za doseganje zaželenih učinkov na naslovnika, sredstvo vplivanja na njegove potrebe (jih zadovoljuje ali ne), samo po sebi pa je celo neresnično.

Tu se dobessedni in sporočeni pomen razideta, navesti je mogoče zglede, kjer se razmeroma dobro skladata:

a: Koliko je ura?

B: (Ura je) osem.

Da sporočevalec pogosto zasleduje skladje, da je namen sporočila dobessedni pomen besedila, dokazuje naslednji pogovor:

A: Kaj si hotel s tem povedati?

B: To, kar sem rekel.

Naši zgledi kažejo, da je razmerje med dobessednim pomenom besedila in sporočenim napeto, protislovno: dobessedni in sporočeni pomen se lahko skladata, lahko pa si nasprotujeta. Vprašati se je treba, ali se govorniki materinščine teh neskladij zavedajo in kako sklepajo od dobessednega pomena na sporočeni. Do odgovorov se skušajo dokopati z razčlenbo zgledov:

1.3 Govorec pravi:

Ukrepi izvršnega sveta so bili povedani tako zavito, da nisem mogel vedeti, kaj pomenijo zares.

Naš govorec je izrazil, da se zaveda, da za videzom besed obstaja še skriti pomen, bistveno sporočilo. Za videzom besed in njihovim pomenom – kot za videzom predmetov – obstaja skrito bistvo. Skušajmo razkriti njegove razsežnosti.

1.4 Postavimo si vprašanje, kako poteka sklepanje od dobesečnega pomena k sporočenemu. Če mimoidočega ogovorimo,

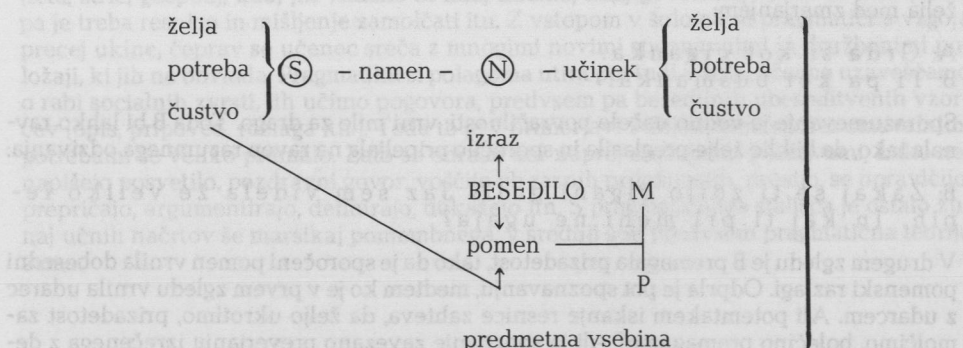
Ali imate uro?

in ta odvrne Da, imam, a pri tem ničesar ne ukrene, je poved spodletela, čeprav je slovnično pravilno oblikovana in pomensko razumljiva slehernemu odraslemu govorcu naravnega jezika. Tudi naslovnikov odgovor je pomensko skladen z vprašanjem in morebiti resničen, a vseeno nesmiseln. Naš zgled potrjuje, da izrekanje slovnično pravičnih, pomensko razumljivih povedi, ki so ob tem še iskrene in resnične, za dejansko sporazumevanje ne zadošča. Zakaj ne? Kam cilja sporočilo, če ne v pomen in resnico? Kaj je narobe z odgovorom, čeprav je pomensko skladen z vprašanjem, resničen in iskren? Odgovor ni zadovoljil naših pričakovanj, potrebe zvedeti čas. Poved je zgrešila zato, ker se ni dotaknila želje. Naš zgled dokazuje, da je sporočilo izraz želje, potrebe in da je govorec neobčutljiv za pomen in resnico, če se ta ne dotakne njegovih potreb in vrednot, tako da jim zadosti ali jih prikrajša. Besede, ki zaobidejo vrednostno-motivacijsko plast govorca, so zanj mrtve.

Govorci maternega jezika se tega pomembnega dejstva morebiti ne zavedajo, a intuitivno se po njem ravna. Na naše vprašanje bi praviloma odgovorili tako, da bi pogledali na uro in povedali čas, npr. tako:

Ura bo vsak čas osem.

Dobesečni pomen besedila razlagamo tako, da ga prevajamo v razsežnost smisla; tega je mogoče opisati tako: sporočevalec želi, zato izreka besedilo B z namenom, da bi pri naslovniku dosegel učinek in prek njega zadostil potrebi. Izrečeni dobesečni pomen je v instrumentalnem razmerju do sporočenega, zavezanega želji in potrebi ter usmerjenega k učinku. Sporočeni pomen je intencionalen in motiviran, dobesečni je zavezan skladju med izrečenim in dejanskim, torej resnici in iskrenosti. Ponazorimo to z narisom:

Med sporazumevanjem najprej ocenimo, ali je dobessedni pomen razložljiv s stališča sporočenega, v razsežnosti smisla, in če v tej razsežnosti zanj ne najdemo opore, posežemo po preneseni, posredni razlagi. Tujca najbrž ne more zanimati, ali imamo uro ali ne, razen če se raziskovalno ne ukvarja s tem vprašanjem (kar je seveda malo verjetno). Pragmatična vloga ure pa je, da kaže čas. Verjetneje je, da mimoidočega zanima, koliko je ura. Torej se bom na njegovo vprašanje po uri odzval tako, da bom pogledal na uro in povedal čas.

Naši zgledi razodevajo, da se dobessedni pomen besedila in sporočeni pomen, smisel, najpogosteje ne prekrivata, včasih pa sta si v velikem navzkrižju: pomensko neresnično je izrečeno zaradi učinka. Ne le, da se ne prikriavata, imata tudi različna oporišča: sporočeni pomen korenini v želji in težnji k učinku, dobessedni pomen je zavezan razumu, dejanskosti in resničnostni preverljivosti. Vsi pa vemo, da sta si želja in resnica pogosto v laseh, da delata ena zoper drugo. Če hočemo naslovnika prizadeti, ga lahko prek jezika napravimo za žival (osel), pametnega prek besed sprevrnemo v bedaka in idiota, poštenjaka v podleža. In te besede, ki so lahko povsem neskladne z dejanskostjo (človek vendar ni žival z ušesi, kratkim repom), nas vseeno prizadenejo. Razlaga je preprosta: dotikajo se naših želja, potreb, čustev. Razum pa pod pezo prizadetosti zaspi.

1.5 Prav zato je obvladovanje želje za učinkovito sporazumevanje ključnega pomena. Okrepimo trditev z naslednjim zgledom:

Gost (natakarici): Juho, prosim.

Natakarica zajame juho, ne da bi vprašala, kakšne si gost želi.

Gost: Kakšno juho pa imate?

Natakarica (jezno): Govejo vendar.

To pa seveda ni samoumevno in gost bi se lahko upravičeno razburil. Toda ne. Obvlada nerazpoloženje in vljudno odgovori:

Prav goveje juhe sem si želel.

V nastali sporazumevalni razliki tudi natakarica spozna, da ni ravnala prav, uvidi svojo nestrpnost in za prijaznega gosta izbere posebej lep kos pečenke. Načelo popustljivosti in obzirnosti je bilo nagrajeno, kot je to že znano (Lepa beseda lepo mesto najde).

1.6 Da zgodbe ne bi končali tako konvencionalno in vzgojno, si pogledjmo srečanje dveh želja med zmerjanjem:

A: Grda si kot ciganka.

B: Ti pa kot bušmanka.

Sporazumevanje je vodilo načelo povračilnosti: vrni milo za drago. Toda B bi lahko ravnala tako, da bi klic želje preglasila in sporočilo pripeljala na raven razumnega odzivanja:

B: Zakaj se ti zdijo cigani grdi? Jaz sem videla že veliko lepih. In kaj ti pri meni ne ugaja?

V drugem zgledu je B premagala prizadetost, tako da je sporočeni pomen vrnila dobessedni pomenski razlagi. Odprla je pot spoznavanju, medtem ko je v prvem zgledu vrnila udarec z udarcem. Ali potemtakem iskanje resnice zahteva, da željo ukrotimo, prizadetost zamolčimo, bolečino premagamo? Ali je spoznanje zavezano preverjanju izrečenega z dejanskim in tako dobessednemu razumevanju? Če je tako, potem je uravnavanje obeh temeljnih sporazumevalnih načel, načela povračilnosti in načela razumne preverljivosti ključnega pomena za način medsebojnega sporazumevanja in za vodenje jezikovne vzgoje. Raziskave kažejo, da otrok razvija simbolično funkcijo šele v stiku s predmeti, ki imajo zanj pomembne družbene vrednosti (žlica je predmet, s katerim nosimo v usta hrano), in

se jezika uči, da bi zadostil potrebi. Razsežnost želje je prvotna in primarna. Naloga jezikovne vzgoje pa je, da ob tej družbeno prvotni in najpomembnejši razsežnosti zavestno spodbuja razvoj razumnega razmerja do sporočene vsebine, kroti nasilnost želje in potrebe, človeka usmeri k iskanju odgovora na vprašanja: ali je v sporočilu, kljub temu da boli, morebiti le zrno resnice in ali sporočilo ni morebiti neresnično, čeprav godi in gladi. Naloga šole je, da uzavesti vse razsežnosti sporočila, posebej skrbno pa razvija razumu, resnici in argumentu zavezano sporazumevanje. Pot do otrokovega razuma seveda ne more zaobiti njegovih potreb, zlasti če gre za mlajše in manj razvite učence. Toda zadovoljevanje potreb in delovanje na čustva ne sme zaobiti dejanskosti in iskanja resnice. Kajti potem s človekom manipuliramo. Zvita želja lahko resnico utaji.

1.7 Ali se je pragmatike treba učiti? Odgovorimo s šalo, čeprav je vprašanje veliko resnejše. Toda kje pa je rečeno, da je šala neresna, če je smešna. Šala je kot ventil skrite, prikrita resnice, ki prek pritiska smeha pokuka na dan.

V tramvaju se pomenita sprevodnik in malček:

S: Koliko si star, poba?

M: Štiri.

S: Precej starejši se mi zdiš . . .

M: Skrbi, striček, skrbi.

Kaj je tu smešno? Deček je uporabil sporazumevalni vzorec odraslih, ki njegovim letom in izkušnjam ne ustreza. Napravil je napako? Kakšno? To ni ne slovnična ne pomenska napaka, ampak pragmatična: izbral je govornemu položaju in naslovniku neustrezen sporazumevalni vzorec; sporazumevalni vzorec odraslih je prenesel na sporazumevanje med otrokom in odraslim. Prikazani zgled ni tako nenavaden niti tako redek, kot bi se morebiti zdelo na prvi pogled. Le da se pragmatičnim napakam običajno ne smejemo, vsaj glasno ne. Poglejmo si še en sporazumevalni spodrseljaj predšolskega otroka. Štiriletnica pozdravi sedemdesetletno sosedo z besedami

Dober dan, Kebrova!

Mama jo pouči, da je tako mogoče pozdraviti le sebi enakega. Starši otrok ne učijo oblikovati samo slovnično pravih in pomensko razumljivih povedi, ampak jih učijo tudi njihove rabe: kako se je treba sporazumevati z različnimi naslovniki, kako jih ogovorimo (teta, stric, gospod), kdaj jih vikamo in kdaj tikamo, kdaj govorimo, kakor mislimo, kdaj pa je treba resnico in mišljenje zamolčati itn. Z vstopom v šolo pa se pragmatična vzgoja precej ukine, čeprav se učenec sreča z mnogimi novimi spoznavnimi in družbenimi položaji, ki jih ne obvlada. Pragmatika si polagoma utira pot tudi v šole: učence uzaveščamo o rabi socialnih zvrsti, jih učimo pogovora, predvsem pa besedilnih ubeseditvenih vzorcev (opis, pripoved, razlaga itn.). Toda to je v primerjavi z dejanskimi sporazumevalnimi potrebami še veliko premalo. Zato se odrasli kar naprej srečujemo s težavami, kako naj napišejo posvetilo, pozdravni govor, voščiljo ob raznih priložnostih, prosijo, se opravičijo, prepričajo, argumentirajo, definirajo, dokažejo itn. S pragmatičnega stališča je ostalo zunaj učnih načrtov še marsikaj pomembnega, v srednji šoli predvsem pragmatična teorija sama.

2. Sporočilo se tvori iz dveh protislovnih razmerij

Če strnemo ugotovitve, do katerih smo prišli ob razčlembi naših zgledov, potem lahko ugotovimo, da se sporočilo tvori v kontekstu izrekanja iz dveh protislovnih razmerij: iz medosebnega ali družbenega razmerja, ki povezuje sporočevalca in naslovnika, ima opo-

rišče v sporočevalčevih potrebah, željah in čustvih, je usmerjeno k dotiku z naslovnikovimi in teži k učinku. Drugo je spoznavno razmerje. Navezuje se na dobesedni pomen izrečenega in povezuje izrečeno z dejanskim. Zato se po sporočilu vprašujemo z dvema vprašanjema. Poleg vprašanja, kaj nam kdo sporoča, se vprašamo, čemu to počne. Vzemimo Wunderlichov zgled:

Izjavi

Ta človek je sadist

lahko sledita dve vprašanji:

Kako to veš?

Čemu si mi to povedal?

Mogoča odgovora sta:

Vsak, ki ugrizne psa, je sadist; in ta človek je ugriznil psa. Vsak, ki ima psa, se mora paziti sadistov; in vi ste dobili psa, zato sem vas želel opozoriti na tega človeka.

Pogovor prve vrste imenuje teoretična utemeljitev. Vprašujemo po resničnosti vrednosti sporočila in v odgovoru je ta utemeljena. Podprta je resničnost predmetne vsebine, ne pa govorno dejanje samo. V drugem pogovoru gre za praktično (pragmatično) utemeljitev. Z njim smo vprašali po vlogi dejanja in v odgovoru je utemeljena njegova vloga; odgovorjeno je, čemu je bilo govorno dejanje storjeno. Tako je Wunderlichu uspelo razlikovati logično utemeljitev vsebine sporočila od namena tega sporočila. Prehod od namena in vednosti o dejanju k odločitvi za dejanje samo imenuje teleološko ali intencionalno dejanje. Ta prehod ni podrejen pravilom deduktivnega logičnega sklepanja, temveč pravilom, ki jih vodijo motivi, želje in potrebe. Poleg logike formalnega mišljenja se razkrije logika potrebe; ta bolj in pogosto v nasprotju z logičnim mišljenjem usmerja naše jezikovno in nejezikovno ravnanje (Wunderlich, 1977, s. 16–17).

Kako se ti razmerji udejanjata med sporazumevanjem, najlepše opazujemo v razmerju prvotni govor – poročani govor. Medtem ko sporočevalec v prvotnem govornem dejanju sporočilnega namena in medosebnega razmerja sploh praviloma ne eksplicira, poročevalec to, kar ni bilo izrečeno/ je bilo zamolčano, prikrito eksplicira v glavnem stavku poročane povedi:

A. Majda, jutri se vrne tvoj mož.

B. A je zagrozil /obljubil Majdi/ je Majdo opozoril, da se jutri vrne njen mož.

Poročani govor nesporno razkrije, da je izrekanje povedi sredstvo delovanja na naslovnika (obljuba, opozorilo, grožnja), da je to prvotna in najpomembnejša vloga besedila in da je vsebina temu namenu podrejena. Tu se nam razkrije prvo protislovno mesto pri nastajanju sporočila: sporočevalec izreče besedilo z določenim namenom in je podatek le sredstvo za njegovo uresničitev, vendar namena praviloma ne pove. Nasprotno pa naslovnik prav tej sestavini pripiše najpomembnejšo vlogo in ji vsebinski del sporočila podredi. Toda v namensko razlago sporočila vstopi njegov razlagalec in ga razlaga tako, da v sporočilo naseli (projicira) svoje želje in potrebe. Tako sporočeno ni nikoli enako z razumljenim. Pri razlagi sporočila nista pomembni samo vprašanja, kaj in čemu sporočamo, ampak tudi vprašanje, kdo sporoča. Sporočilu dodeljuje vplivajnsko moč ali nemoč tudi njegov tvorec. Sporočila nekaterih tvorcev (tako v znanosti kot v politiki) so bolj zavezujoča kot sporočila drugih tvorcev. Človek bi bil najbolj zadovoljen, da bi se besede neposredno udejanjale v življenje (beseda je meso postala). Obstajajo okoliščine, v katerih je to tudi dejansko mogoče (imenujem vas za predsednika; odvarjam sejo; pogovor je zaključen itn.). Taka moč se v sporočilo preseljuje po poteh družbene hierarhije in institucional-

ne urejenosti. Razmerje sporočevalec – moč sporočila je pomembno vprašanje pragmatičnega raziskovanja.

3. Jezik – družbeno občutljiv sestav izbirnih možnosti

3.1 Razmerje okoliščine – izraz je pomenotvorno

Če je pravilna naša temeljna ugotovitev, da se družbeno razmerje praviloma ne izrazi z dobesednimi pomeni izrečenega besedila, da se sploh ne izreče oz. se izreče delno, potem se postavlja vprašanje, kako je mogoče o medosebni, vplivanski sestavini sporočila sploh sklepati. Ali je ta potemtakem povsem zunajjezikovna zadeva (to bi lahko resno ogrozilo jezikoslovni položaj pragmatičnih jezikovnih raziskav) ali ima svoje oporišče tudi v izrazu. Temu vprašanju lahko dodamo še drugega: Če so pomeni jezikovnih znamenj konvencionalni, družbeno dogovorjeni, kako naj potem jaz, sporočevalec, z nečim, kar je splošno dogovorjeno, izrazim svoje osebno stališče, doživetje, vrednotenje? Kot odgovor na ti vprašanji postavljam naslednjo trditev: medosebno razmerje, vrednostno-motivacijska sestavina se izrazi z i z b i r o jezikovnih sredstev.

Teh pomenskih plasti se ne dotaknemo samo z vprašanjem, kaj sporočevalec sporoča, ampak k a k o je sporočilo oblikoval in zakaj ga je oblikoval tako in ne drugače, kaj je hotel z izbranim izrazom doseči. Ali to pomeni, da smo dobesedne pomeni, razmerje izraz – dejanskost prepustili pomenoslovju, pragmatiki pa prepustili raziskovanje razmerja okoliščine – mogoče izrazne realizacije – dejanska izrazna realizacija. Da bi predmet raziskovanja lažje dojel, si sposodimo metaforični približek, primerjavo z oblačili. Tudi obleka nam veliko pove o človeku, njegovem okusu, razpoloženju, starosti, družbenem položaju, pristajanju ali nepristajanju na konvencije. Če vidimo v črno oblečeno žensko, pomislimo, da ji je kdo umrl. Rdeče oblečena ženska opozarja nase. Če bi človek imel eno samo obleko, bi ta opravljala eno samo vlogo, zakrivala in grela bi telo. Podobno je z jezikom, besedami. Ena in ista ženska je danes l j u b i c a, jutri že lahko b a b a. Kaj nam pove razlika v poimenovanju? Predmetnost ostaja ista, spreminja pa se sporočevalčevo razmerje do nje, njeno vrednotenje, njena zaželenost ali nezaželenost, potrebnost ali nepotrebnost. Z izbranim izrazom sporočamo poleg predmetnosti tudi njeno vrednotenje. Kakšno je to razmerje, pa ugotovimo iz razlike, ki obstaja med dejanskim in možnim poimenovanjem, med nezaznamovanim in zaznamovanim izražanjem.

Če bi se hoteli izraziti metaforično, bi dejali, da se pomenoslovje ukvarja s pravili, po katerih obleko sešijemo. Pragmatika raziskuje, katera obleka pristaja posameznim priložnostim. Predpostavlja več izbirnih možnosti in skuša opisati, kaj s posamezno izbiro sporočamo, normativna pragmatika pa skuša določiti načela, kako se kaže za posamezne priložnosti opremiti.

Jezik je s stališča rabe socialno občutljiv sestav izbirnih izraznih možnosti. Ko razčlenimo okoliščine ter v njihovem okviru družbena in duševna razmerja, se odločimo, kako bomo vplivajsko dejanje opravili. Če želimo npr. naslovnika odvrniti od dejanja, ki ga on želi, mi pa ne, lahko našo željo izrečemo neposredno, naslovniku prikažemo škodljivost dejanja, ki ga namerava storiti, ga prosimo, mu dejanje prepovemo, odsvetujemo, mu zagrozimo s posledicami, ki bodo dejanju sledile itn. Izbira je odvisna od družbenega položaja naslovnika, našega razmerja do njega, njegovega značaja in drugih okoliščinskih dejavnikov. Ko smo izbrali govorno dejanje, sledi izbira socialne zvrsti. Govorim lahko narečno, pogovorno, knjižno. Narečni govor ustvarja dve temeljni vrednosti: bližino, če je tudi naslovnikov govor narečni, razdaljo, če naslovnik govorčevega narečja ne govori. Predmetnost lahko zaznamujemo z vrednostno nezaznamovanimi ali zaznamovanimi izrazi. Ženska je lahko ženska, žena, dekle, baba, babura, avša itn.

Če je predmetnost znana iz sobesedila ali dana položajsko, lahko izberemo poimenovanja, v katerih ni vsebovana nobena referenčna pomenska prvina. Ženska lahko postane celo s o v a a l i k r a v a. Ali pa tudi r o ž a. Toda tu se odpirata dve možni razlagi: pozitivna primerjava z rožo ali ironično razumevanje, kolikor dejanskost primerjave z rožo nikakor ne omogoča, ker gre za osebo, ki ni posebno lepa. Če je predmetnost znana iz sobesedila ali položaja, jo lahko poimenujemo s sredstvi druge predmetnosti, ki dani dodeljujejo vrednostne plasti: dojenček je za mater rožnati plod, mala, drobna sreča, za neprizadetega opazovalca nekaj gomazečega, davečega se v joku (S. Grum). V okoliščinah izrekanja se dogovorjeni pomeni besed izpraznijo predmetnopomenskih podatkov, t. i. denotativnih pomenov, in sporočajo samo še konotacijo. V okoliščinah izrekanja se dobesedni pomeni prevešajo v ironične, metaforične in metoni-mične pomene. Tako se govorec osvobaja dogovorjene konvencionalne pomenskosti in ustvarja motivirane pomenske plasti, ki so izraz njegovih želja, potreb, interesov in čustev. Razmerje okoliščine – izraz ni mrtvo, ampak pomenotvorno.

Pomenoslovje in pragmatiko še čakajo velike naloge, preden bosta opisala pravila, postopke in načela, po katerih se v okoliščinah iz dobesednega pomena tvori sporočeni pomen. Temeljno je spoznanje, da se sporočilo tvori dvostopenjsko, najprej v okviru jezikovnega sestava ter njegove besedilne realizacije in potem še v okviru razmerja besedila – okoliščine.

3.2 Jezikovno ustvarjena »presežna vrednost«

Naša razčlemba kaže, da namen jezika ni – kot se je pogosto trdilo in verjelo – prenos »objektivnih« podatkov o predmetnosti. Prav nasprotno, sporočevalec med upovedovanjem ustvarja vrednostno obarvano »pomensko presežno vrednost« in prav to skuša med sporazumevanjem vnovčiti. Predmet sporazumevalne menjave je vselej razlika med dejanskim in jezikovno ustvarjenim, pomenskim. Ta je lahko izraz spoznavnega, ustvarjalnega ali interesnega razmerja do sveta. Spoznavni presežki se ustvarjajo po strogih pravilih znanstvenega spoznavanja in imajo dejansko vrednost pri spreminjanju sveta in ustvarjanju nove, umetne predmetnosti. Estetsko-ustvarjalni presežki pripadajo umetnosti. S stališča družbene vloge jezika so posebne pozornosti vredni interesno motivirani presežki, sporazumevalna menjava »pomenske presežne vrednosti« med pripadniki raznih družbenih slojev in interesnih skupin. Z jezikom je mogoče ustvarjati videz dejanskosti, simbolično »dejanskost«, ki dejansko ne obstaja. Tu bom navedla le nekaj zgledov, dejanske možnosti pa so neizčrpne. Pretekle dogodke lahko izrazimo s sedanjikom in tako ustvarimo učinek približevanja. Naslovniku damo večjo težo tako, da ga simbolično, z vikanjem pomnožimo. Z njim se lahko v besedi – ne tudi dejansko – podružbimo. Čeprav sporočevalec ni učitelj, se izraža, kot da bi bil: Učitelji radi priznavamo, da smo soudeleženi v oceni svojih učencev, kadar gre za dobre, odlične ocene, ničesar pa nočemo o tem vedeti, kadar gre za slabe, nezadostne ocene. Izrekli smo dosti oster očitek, da pa bi se izmaknili morebitnim nevednostim, učiteljevemu nasprotovanju, smo se v besedi z učitelji podružbili. Čeprav dejansko sporočevalec ni učitelj, se jim simbolično pridruži in tako prepreči morebitni ugovor: Ti že lahko govoriš, ko sam ne učiš. Lahko je govoriti, težko narediti. Tako politik reče: Malo smo delali, a dobro živeli. Tu se kaže vprašati, kdo je malo delal in kdo dobro živel. Ali smo vsi malo delali in dobro živeli, ali ni morebiti v izjavi vsebovana možnost, da so nekateri veliko delali, a slabo živeli, nekateri pa malo delali in dobro živeli.

S stališča jezikovnega sestava bi bili naslednji povedi nesmiselni:

Obljubljam, da bom prišel, a tega ne nameravam storiti. Ali: Trdim, da je knjigo vzel Janez, a tega ne vem/ne verjamem.

Toda če neskladje med mišljenjem in izrečenim ter izrečenim in dejanskim zamolčimo, sta lahko obe povedi v enakih okoliščinah funkcionalni in učinkoviti: naslovnik nam verjame, čeprav sporočilo ni iskreno in resnično. Jezikovna raba usmišlja izrekanje podatkov, ki niso skladni z dejanskostjo, duševno ali predmetno, ki niso iskreni in resnični. Naloga pragmatike je, da opiše, v katerih družbenih okoliščinah je mogoče sporazumevalne učinke doseči po taki poti in zakaj.

Izbira izraznih sredstev je vpeta med potrebe, vrednote in teži k učinku na naslovnika. Na tej poti, polni nasprotij med svojo željo in željo drugega, med potrebami in vrednotami se sporočevalec odloča ali za vrednote, kot so resnica, iskrenost, ali za potrebe mimo vrednot, za zadostitev potrebi po poti laži, neiskrenosti, manipuliranja z naslovnikom. Naloga pragmatike je, da pojasni družbena in duševna razmerja, ki vplivajo na družbeno sporazumevanje, na izbiro sporazumevalnih načel in izraznih sredstev. Ali je naloga pragmatike, da sporazumevalno prakso normira? Normativna pragmatika to poskuša, toda ali bo dejansko uspela, ni odvisno od nje, ampak od družbenih razmer.

4. Kako učiti pragmatiko?

Pragmatika raziskuje razmerje besedilo – okoliščine in v okviru tega razmerja, kako se iz dobesebnega pomena tvori sporočeni pomen. Tako ji pripada raziskovanje prenesene pomenskosti, ironija, metafora, šala. Nadalje raziskuje jezikovna sredstva, ki omogočajo ustvarjanje »pomenske presežne vrednosti«, ustvarjanje navidezne dejanskosti, pa tudi družbene in duševne motive tega početja. Njena naloga je tudi opisati načela, ki vodijo sporazumevalno menjavo: načelo povračilnosti, škode ali koristi, resničnosti in iskrenosti, obzirnosti in druga.

S stališča pragmatičnega raziskovanja jezik opredelimo kot socialno občutljiv sestav izbirnih izraznih možnosti. Torej je treba izbirne izrazne možnosti opisati, ob tem pa tudi sporazumevalna načela, po katerih v konkretnih okoliščinah izbira izraza poteka. Tu pa se začnejo hudi zapleti. Vsaka izrazna realizacija je obremenjena s spominom o tem, v katerih okoliščinah jo je primerno uporabiti in kake učinke z njo doseči. Jezika se namreč nismo učili v praznem prostoru, ampak kot del družbene, vrednostno določene, motivirane in k cilju težeče izkušnje. Toda ta spomin je del človekove intuitivne, nezavedne izkušnje, ne pa tudi njegove teoretične vednosti. Zato je jezikovno sporazumevanje ena izmed dejavnosti, za katero velja, da ni uzaveščena, da govorec ne ve, kaj z besedami dejansko počne, ampak se sporoča, postaja nehote del sporočila. In to tem bolj, čim manj je poučen o pragmatikah razsežnostih sporazumevanja. Kako ga torej o tem poučiti?

Jezikovna znamenja urejamo v stavke, stavčne zveze, povedi in besedila po strogo vodenih, vsem skupnih pravilih. Razmerja med zaznamujočim in zaznamovanim so dogovorjena; da se lahko sporazumevamo, moramo vsi govorci maternega jezika vedeti, kaj pomenijo besede in kako se skladenjsko povezujejo v večje celote. Toda kako je s pragmatičnimi »pravili«, ki naj bi določala, kateri izraz izbrati v konkretnih sporazumevalnih okoliščinah? Ali sploh obstajajo dogovori o tem, kako voščiti, kako se opravičiti, kako prepričati, dokazati itn.? Razmerje okoliščine – izraz je dogovorjeno le do neke mere, v svojem bistvu pa je motivirano in stvar sporočevalčeve osebne presoje je, kako se bo odločil. Tudi tisti dogovori, ki so bili morebiti sprejeti, se lahko porušijo, če se sporočevalec tako odloči. Podobno, kot se človek lahko odloči, da v opero (če že hodi) ne bo hodil v večernih obleki, ampak v kavbojkah, lahko dramatik oceni, da je knjižna slovenščina neprimerna za sporazumevanje med kmeti in delavci ter v literarno besedilo vpelje narečje in pogovorni jezik ali celo sleng in žargon. Mladina se lahko upre dvojni morali odraslih tako, da zavrže načelo obzirnosti, z uvajanjem slenga se tudi govorno ogradi od govora

odraslih. To so pragmatične napake le tedaj, če pragmatični dogovor o primernem razmerju med izrazom in okoliščinami priznavamo, nič več pa potem, ko smo ta dogovor zavrgli.

S pragmatičnega stališča sporazumevalne prakse tako nikoli ne bo mogoče ujeti v okvire podobnih strogih in enopomenskih pravil, kot so to slovnična in pomenska pravila. Govorec maternega jezika si namreč ne bo dovolil odvzeti svobode, da ravna po temeljni pragmatični zakonitosti, tj., da izraz svobodno izbira v skladu s pričakovanim učinkom. Pragmatično učenje ga mora o tem početju ozavestiti. Zato je to problemsko, raziskovalno, ustvarjalno učenje. V njegovem okviru ozaveščamo izrazne možnosti, ki jih imamo v določenih okoliščinah na voljo, raziskujemo družbene in duševne razsežnosti izbrane-ga izraza, uzaveščamo poti, po katerih je mogoče z izrazom ustvariti samo videz dejanskosti, pomenski presežek, ki je potem predmet sporazumevalne menjave. Ob tem razgrinjamo etično razsežnost sporazumevalne prakse v družini, med vrstniki, med učenci in učitelji in v družbi. Etično stran sporazumevanja bi sicer lahko normirali, tako da bi predpisali sporazumevalna načela. Vendar bi bil dejanski učinek take vzgoje bolj kot od nje odvisen od dejanske izkušnje o tem, kaj je mogoče s tem ali drugim načelom doseči, ali se je bolje ravnati po načelu povračilnosti (vrni milo za drago, na žaljivko se odzovi z žaljivko) ali po načelu resnicoljubnosti (zakaj misliš tako, ali lahko svoje stališče utemeljiš). Seveda pa govorec sporazumevalnih načel in izraznih sredstev ne more izbirati, dokler se jih ne zaveda. Vsaj eno je potem jasno: najpoprej teoretično uzaveščanje, potem pa vzgojno delovanje. Ob tem ni mogoče mimo dejstva, da je najprepričljivejši vzgojitelj družbena praksa sama.

Summary

THE SUBJECT, TASKS AND METHODS OF PRAGMATIC RESEARCH INTO TEXTS

The subject of pragmatics deals with the relationship between text and context. Its basic task is to discover how, within the framework of this relationship, the conveyed meaning or sense emerges from the literal meaning of the text. The literal meaning can be the same as the message conveyed. This is, however, not always the case; a number of messages in the context of enunciation are conveyed as negations of the literal meaning, in the form of irony, joke, offence etc.

The conveyed meaning in the context of enunciation is formed by two contradictory, but nevertheless connected relationships: the inter-personal or social, and the cognitive or representative. These two relationships have different standpoints: the social relationship connects the conveyor with the reader; it originates in the wishes, needs and interests of the conveyor and is directed towards effect (it contains motivation and intention); the cognitive relationship connects the conceptual and representative with the sensually perceptive.

The social relationship is primary, although the conveyor does not express it, or expresses it only partly or indirectly. It does not move into the agreed meanings of linguistic features, but is expressed by means of the *chosen form* of the message. The cognitive relationship is inferior to the social although it is expressed literally and, in most cases, as the main component of the message. The reader puts the conveyor's hierarchy of meanings upside down: what the former keeps to himself, the latter conveys as the main component of the speech of enunciation.

Thus the conveyed meaning consists of two components: a stable and permanent component, tied to the agreed meanings of linguistic features, and a changeable, ever recurring component, tied to the context.